

“Çok” Sözcüğü Nereden Geliyor?

Serkan ŞEN*

Özet

Bu makalede Türkçenin yaygın niteleyicilerinden biri olan çok “az karşıtı, fazla” sözcüğü üzerinde durulacaktır. Öncelikle sözcüğün Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarındaki yeri tespit edilecektir. Ardından çok’un kökeni ile ilgili değişik görüşler aktarılacaktır. Son olarak çok’un Eski Türkçedeki ço- “vurmak, saldırmak” fiiline dayandırılabilceği delilleriyle ortaya konulacaktır.

Anahtar sözcükler: çok, köken bilgisi, eski Türkçe, Türkiye Türkçesi

Where Does The Word “A Lot” Come From?

Abstract

In the article, one of the widespread modifiers of Turkish “çok” (a lot) “opposite of little, much” will be examined. At first, the word’s place in the area of Turkish will be determined. Later different opinions about the etymology of “a lot” will be quoted. Lastly, the idea that “çok” (a lot) may be coming from “vurmak, saldırmak” (hit, attack) in early Turkish will be demonstrated with evidence.

Key words: a lot, etymology, early Turkish, Turkish of Turkey.

Türkiye Türkçesinde “azın tersi, fazla” karşılığında kullanılan çok sözcüğü bu anlamıyla ilk defa *Kutadgu Bilig*’de görülür (KB III: 132). Harezmi, Çağatay, Kıpçak ve Osmanlı sahalarında da tespit edilebilen sözcük çağdaş Türkçede varlığını sürdürmüştür (ED: 405a). Günümüzde Oğuz grubu lehçeleri başta olmak üzere Başkurtça, Karayca, Sibir Tatarcası, Kırım Tatarcası gibi Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de çok ve türevlerine rastlanır (Berta 1999: 7-8).

* Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Türkiye Türkçesinin yaygın niteleyicilerinden biri olan *çok* sözünün kökeniyle ilgili değişik görüşler öne sürülmüştür. Aysu Ata "*Çok*" *Kelimesinin Kökeni Üzerine* başlıklı makalesinde Eski Türkçede temelde "kötü, fena" anlamlarında bulunan *yavlak* ve *ayıg* sözcüklerinin "pek, çok" karşılığında da kullanılmasına dikkat çekmiş; Türkçede kötü, değersiz kavramıyla bir nesnenin bolluğu arasında ilişki kurulduğunu ifade etmiştir. Ata'ya göre aynı mantık DLT'de "kötü, fena" şeklinde tanımlanan *çok* sözünün anlam değiştirerek günümüzdeki karşılığını kazanmasında da etkin olmuştur (Ata 1996). Árpád Berta, *Zur Etymologie Des Tü. çok 'Viel, Sehr'* adlı yazısında *çok*'un oluşumuyla ilgili iki ihtimal üzerinde durmuştur. İlk ihtimal, sözcüğün *taş-ok-* "taşmak" fiilinden dönüştüğüdür. Eski Türkçedeki *köp-* "şişmek, kabarmak, kaynamak" fiiliyle *köp* "çok" arasındaki anlam ilişkisinin *taş-* "taşmak" kökünden türeyen *taş-ok-* fiili ve *çok* arasında da söz konusu olabileceğini belirten Berta, Türkçedeki ses hadiselerinin *taş-ok-* > *çok* değişimine imkan sağladığı görüşündedir (Berta 1999: 11-18). İkinci ihtimal ise sözcüğün, DLT'deki *çokra-* "kaynamak, fokurdamak" fiiline taban teşkil eden ve yansıma olduğu anlaşılan *çok* ismiyle bağlantılı olabileceğidir. *çokra-*'ın "taşmak", "artmak", "fazla durumda olmak" yönünde bir anlam gelişime açık olduğu düşünüldüğünde *çok* "fazla" ismiyle *çokra-* fiili arasında ilişki kurulabileceğini belirten Berta, bu ihtimalin hayli zayıf olduğu görüşündedir (Berta 1999: 19-20).

Bize göre *çok* Eski Uygurca metinlerde "vurmak" karşılığında geçen *ço-* fiiline dayanmaktadır. Fiilin varlığını ilk kez Peter Zieme tespit etmiştir. Zieme, Berlin koleksiyonunda T III 84-74 (Mainz 752) numarada kayıtlı henüz yayımlanmamış bir yazma parçasının ön yüzünün 9-10. satırlarındaki *öñi öñi türlüg ... ät'özlärin çodular ämgät-dilär* cümlesini "Farklı farklı tarzda ... bedenlerine vurup eziyet ettiler" şeklinde tercüme etmiştir. Cümledeki *ço-* fiilinin *ämgät-* fiiliyle "vurmak, eziyet etmek" anlamında ikileme oluşturduğunu ifade eden Zieme, *ço-*'ın *çomak*¹ "sopa" sözünü de aydınlatabileceğini belirtmiştir (Zieme 1970: 231). Marcel Erdal, *ço-*'ü ünlüsü dar olarak *çu-* biçiminde okumuştur. Erdal bu görüşünü TT VIII' in C bölümü beşinci satırında yer alan *çukup ämgänip* (TT VIII: C₅ [26]) ikilemesine dayandırmıştır (OTWF: 646). TT VIII' in dar ve geniş ünlüleri gösterebilen Brahmi alfabesiyle yazılması Erdal'ın okuyuş tercihini etkilemiş olmalıdır. Oysa aynı metinde araştırmacının *çu-* için işaret ettiği (OTWF: 646) *...küçin kün çoğı çomakta ötkürü sarıg terilür* "...Şiddetli güneş ışınlarının vurmasından ötürü safra toplanır" (TT VIII: I₂₃ [59]) cümlesinde fiil *ço-* şeklinde geniş ünlüyle yazılmıştır. Bu durum Brahmi imlasındaki istikrarsızlığın yansıması olarak değerlendirilebilir. Fiilin okunuşundaki çelişkiyi gidermeye Tatar Türkçesi yardım etmektedir. Eski Türkçedeki geniş yuvarlak ünlülerin Tatarcada düzenli olarak daraldığı bilinmektedir. Tatarcada görülen *çukı-* "gagalamak" fiilini (TATS: 400) *ço-*'tan türeyen bir başka türev olarak düşündüğümüzde sözcüğün ünlüsünün Eski Türkçede geniş olduğu sonucuna varabiliriz. Türkiye Türkçesinde aynı kökten türeyen *çolak*, *çomak*, *çokmak* sözcüklerinin geniş ünlülü oluşu bu sonuçla örtüşmektedir. Brahmi harfleriyle yazılmış değişik metinlerde geçen *çokı-*

1 26-27 Ekim 2009 tarihinde İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ve Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tarafından düzenlenecek olan *Doğumunun 990.Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig* konulu uluslararası sempozyumda tarafımdan sunulması düşünülen *Kutadgu Bilig'de Geçen Çomak "Müslüman" Sözü Üzerine* başlıklı bildiriye yer verilen *ço-* fiiline dair bilgilerin bir kısmı bu makalede de zikredilmiştir.

fiili de (Maue 1996: 250) *ço-* okuyuşunu destekleyen başka bir gösterge olarak kabul edilebilir. Bu durumda OTWF’da işaret edilen (OTWF: 646) *Maytrisimit*’teki *amaruların tarta eşä tokıyu ton[layu] çoyu bälgürtür* “Diğerlerini çekip alarak, vurup döverek, ıstırap vererek ortaya çıkarır” (BT IX: 165₁₁₋₁₂ [149]) ifadesinde de fiili *ço-* şeklinde okumakta bir sakınca yoktur.

Eski Türkçede *ço-* “vurmak” fiilinin tespiti, DLT’ de Oğuz diyalektine ait olduğu vurgulanarak yer verilen *çok* “değersiz, aşağılık” sözcüğünün (DLT: 500 [II 214]) izahını kolaylaştırmıştır. *ço-* “vurmak” köküne -(O)k eki getirilerek türetildiği anlaşılan sözcük, “kendine vurulan, aşağılanan, değersiz tutulan” anlam ekseninde soyut bir görünüm kazanmıştır. Uygurcadaki *tnlıglar tepgülük satgaguluk kıg yam arıgsız üze ılıkturguluk ermez* (SuvKaya: 341₂₃ [206]) “...Canlılar değersiz pisliklerle kirletemez” örneğinde *tep-* “tepmek” fiilinin “değersiz duruma düşürmek” karşılığında kullanılması; Türkiye Türkçesinde *ezik* “güçsüz ve sıkıntılı durumda olan” sözcüğüne *ez-* fiilinin “sıkıntıya sokmak, yenmek” anlamında kök oluşturması Türkçede saldırı içerikli fiillerden her açıdan kötü durumda bulunmayı anlatan isimler türetilbildiğini göstermektedir. Buradan bakıldığında *ço-* “vurmak” ile DLT’deki *çok* “değersiz, aşağılık” sözcükleri arasındaki ilişkiyi doğal karşılamak gerekir.

ço-’dan türeyen *ço-k-* fiilinin anlam gelişimi ana konumuz olan *çok* “azın tersi, fazla” sözcüğünün oluşumunu aydınlatmak açısından önemlidir. Eski Türkçede -(X)k- ekinin fiillere gelerek pekiştirme yaptığı düşünülürse *çok-*’daki anlam değişimi, *ço-*’daki anlam değişiminin katmerlenip belirginleşmiş hali olarak karşımıza çıkacaktır. *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*’ndaki *yunt ud çokar* ifadesi metnin yayıncısı Hamilton tarafından “...At ve sığırları başlarını vurarak öldürdüklerini...” şeklinde çevrilmiştir (KP Hamilton: III₁ [28]). Çeviride *çok-*’la karşılanan *vurmak* eyleminin yukarıdan aşağı doğru bir hareketi karşılığında dikkat etmek gerekir. *çok-*, DLT’de “(kuş için) çullanmak” anlamındadır (DLT: 272 [I 396]). Eserdeki *ol kuşug kazka çokturdı* “O, doğanı kaza çullandırttı” (DLT: 357 [II 52]), *üs äs körüp yüksäk kalık kodı çokar* “Akbaba leş görüp yüksek gökten aşağı doğru çullanır” (DLT: 464 [II 171]) örnekleri *çok-* fiilinin Uygur dönemindeki saldırma işlevinin izlerini taşımaktadır. DLT’ de *çok-*’la karşılanan çullanma eylemi bir noktada yoğunlaşmak şeklinde gerçekleşir. *yılan çokmaklandı* “Yılan çöreklandı (halka durumunda kıvrılıp toplandı)” (DLT: 404 [II 99]) ifadesindeki *çokmaklan-* (*ço-k-mak-la-n-*)² fiilinde bu yoğunlaşmanın toplanmak biçiminde algılanabildiği gözlenmektedir. *çok-*’la ifade edilen çullanma tarzındaki saldırı DLT’deki gibi kuşlarla ilişkilendirildiğinde “üşüşmek” biçiminde bir anlama bürünür. DLT’den yetmiş bir yıl sonra kaleme alınan *Mukaddimetü’l-Edep*’te *çok-*’a verilen “toplanmak, yığılmak” (Yüce 1993: 112) anlamı böylesi bir anlam gelişimi sonucu ortaya çıkmıştır. Eski Türkiye Türkçesi sahasına ait metinlerde *çok*’ın “toplanmak, üşüşmek, hücum etmek, çullanmak” (TTS II: 937-938) karşılıklarda geçmesi bu durumu desteklemektedir. Türkiye Türkçesi Ağzılarında *çok-*’ın “davar sürüsü bir yere toplanarak yayılmak;

2 DLT’nin Besim Atalay yayınında sözcük Arap harfli yazımına uygun olarak *çokmaklanmak* şeklinde okunmuştur (Atalay 1998: 275). Eserin Dankoff-Kelly yayınında ise sözcüğün transliterasyonu ilk ünlü yuvarlak okunacak şekilde verildiği halde sonuna soru işareti konarak *çakmaklanmak* biçiminde transkribe edilmiştir. Bizce anlam ilişkileri göz önünde tutulduğunda sözcüğün yazıldığı gibi *çokmaklanmak* biçiminde okunması yerinde olacaktır.

toplanmak, birikmek, üşüşmek, kalabalık etmek” (DS III: 1261) gibi karşılıkları sözcüğün geçmişteki kullanımının uzantısı olarak değerlendirilebilir.

ço- fiilinin tıpkı *çok-* gibi vurmak > saldırmak > yoğunlaşmak > üşüşmek / toplanmak çizgisinde bir anlam değişimi geçirdiği anlaşılmaktadır. Uygurca metinlerde “vurmak, yoğunlaşmak” anlamlarında tespit edilen *ço-*’ın Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki *çomak* (ço-mak) “yığın, küme” ve *çomak çomak* “küme küme” (DS III: 1265) örneklerinde, geçirdiği anlam değişimini yansıtabilecek biçimde saklanmış olması durumu doğrulamaktadır. Eldeki veriler fiilin “saldırmak” anlamından “üşüşmek” anlamına geçişinin Karahanlı döneminde gerçekleştiğine işaret etmektedir. *ço-*’tan türeyen *çok*’un *Kutadgu Bilig*’deki *hazine nerek köp er at çok kerek* (KB: 3031 [I 312]) “Hazinenin bol olması gerekmez, askerin çok olması lazımdır” dizesinde askerlikle ilintilenmesi sözcükteki saldırı yönünün bu dönemde tümüyle silinmediğini düşündürmektedir. *çok*’un Karahanlı metinleri içinde yalnızca *Kutadgu Bilig*’de bir kereye mahsus olarak görülmesi ise bugünkü anlamını yeni kazanmaya başlamasıyla açıklanabilir.

Sonuç olarak *çok* sözcüğünün Uygurca metinlerde “vurmak, saldırmak” anlamındayken Karahanlı döneminde “üşüşmek” anlamı yüklenen *ço-* fiilinden geldiği söylenebilir. *ço-*’a Eski Türkçede sıfat yapabilen –(O)k eki (OTWF: 224) getirilmiş “toplu halde olan, bol, fazla” karşılığındaki *çok* elde edilmiştir. Karahanlı döneminde türetildiği anlaşılan sözcük, tarihî şivelerde belirginleşerek gözlenebilmiştir. *çok*’un XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu sahasında yaygın olarak kullanılması sözcüğün Oğuzlar arasında diğer Türk boylarına nazaran daha fazla rağbet gördüğünü düşündürmektedir.

Kısaltmalar

- BT IX** Tekin, Şinasi (1980), *Maitrisimit Nom Bitig, Die uigurische Übersetzung eines Werkes der Buddhistischen Vaibhasika-Schule, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen*, Berlin: Akademie der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie.
- DLT** Dankoff, Robert- Kelly, James (1982, 1984, 1985), *Mahmûd al -Kaşgarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân lugât at-Turk) I-III*, Washington: Harvard Üniversitesi Basımevi.
- DS** TDK, (1993), *Derleme Sözlüğü I- XII*, Ankara: TDK Yayınları.
- ED** Clouston, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- KB I** Arat, Reşit Rahmeti (1999), *Kutadgu Bilig I –Metin-*, Ankara: TDK Yayınları.
- KB II** Arat, Reşit Rahmeti (2003), *Kutadgu Bilig II –Çeviri-*, Ankara: TTK Yayınları.
- KB III** Arat, Reşit Rahmeti (1979) *Kutadgu Bilig III –İndeks-*, Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce, İstanbul: TKAE Yayınları.
- KP Hamilton** Hamilton, James R. (1998), *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*, Çev. Ece Korkut-İsmet Birkan, Ankara: Simurg Yayınları

- OTWF** Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon Vol.I-II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- SuvKaya** Kaya, Ceval (1994) *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- TATS** Ganiev, Fuat ve diğerleri (1997), *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Moskova-Kazan: İnsan Yayınevi.
- TT VIII** Gabain, Annemaria von (1954), *Türkische Turfan-Texte VIII, Texte in Brāhmischrift*, Berlin: Akademie Verlag.
- TTS** TDK, (1996), *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VI*, Ankara: TDK Yayınları.

Kaynaklar

- ATA, Aysu (1996), “Çok” Kelimesinin Kökeni Üzerine, *Türk Dili*, 534, 1310-1314.
- ATALAY, Besim (1998), *Divanü Lûgat-it-Türk Cilt II*, Ankara: TDK Yayınları.
- BERTA, Árpád, (1999), “Zur Etymologie Des Tü. çok ‘Viel, Sehr’ ”, *Studia Etymologica Cracoviensia*, 4, 7-26.
- MAUE, Dieter (1996), *Altürkische Handschriften Teil I Dokumente in brahmi und tibetischer Schrift*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- ZİEME, Peter (1970), “Reviews: V. M. Nadelyaev [et alii] (edd.) Drevnetjurkskij slovar”, *Central Asiatic Journal*, 14, 228-236.